

FLAVIA AMABILE

Salerno'da doğdu, Roma'da yaşıyor.
İtalya'nın tanınmış gazeteci-yazarlarından biri.
La Stampa gazetesinde çalışıyor.

MARCO TOSATTI

Cenova'da doğdu. Gazeteci ve yazar.
Özellikle Katolik Kilisesi üzerine
yaptığı çalışmalarla tanınıyor.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, iki gazeteci-yazarın, Flavia Amabile ve Marco Tosatti'nin imzasını taşıyan *La Vera Storia Del Mussa Dagh* (Musa Dağ'ın Gerçek Hikâyesi) başlıklı çalışmanın çevirisidir (Edizioni Angelo Guerini e Associati, ilk baskı 2003).

İtalyanca metinde Ermenice kaynaklara dayanarak İtalyancaya çevrilmiş bölümleri, bu kaynaklara ulaşabildiğimiz ölçüde, Ermeniceden çevirerek kullanmayı tercih ettik.

Kitaptaki kişi ve yer isimleri, Musa Dağ köylerinde konuşulan lehçe (*Kistinig*), âdetler, inanışlar, yemekler, danslar vb. konularda yardımına başvurduğumuz Vakıf köylü Misak Hergel özel bir teşekkürü hak ediyor. Bu kitap onun değerli katkıları ve yol gösterici uyarılarıyla yayına hazırlandı.

Yerleşim birimlerinin günümüzdeki isimleri, ilk geçtikleri yerde köşeli parantez içinde verildi. Metinde köşeli parantez içinde yer alan diğer bilgi ve tanımlar da tarafımızca eklendi. [ed.n.] (editörün notu) şeklinde belirtilmeyen dipnotlar yazarlara aittir.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

MUSA DAĞ
DİRENİŞİ

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z.
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - 1189

Musa Dağ Direnişii
La Vera Storia Del Mussa Dagh
Flavia Amabile, Marco Tosatti

Çevirmen
Suna Kılıç

Yayına Hazırlayan
Sosi Dolanođlu

İlk Okuma
Bülent Kale

Kapak Tasarımı
Aret Gıdır

Kapak Fotođrafı
Musa Dađlılar kendilerini kurtarmak için gelen gemilere binerken, 1915
(Nubarian Kütüphanesi, Paris)

© 2003 Edizioni Angelo Guerini e Associati SpA
© 2017 Aras Yayıncılık
ISBN 9786055753986

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Birinci Baskı: Eylül 2017, İstanbul
İkinci Baskı: Ekim 2017, İstanbul

MUSA DAĞ DİRENİŞİ

FLAVIA AMABILE
MARCO TOSATTI

İTALYANCADAN ÇEVİREN
SUNA KILIÇ

İçindekiler

Giriş.....	7
------------	---

I. Musa Dağ'ın eteklerinden Musa Dağ'ın yamaçlarına kırk günlük bir ölüm-kalım savaşının hikâyesi

1 Nefretin Kökenleri.....	15
2 Fırtına Yaklaşıyor.....	21
3 Dönüşü Olmayan Yol.....	32
4 Atış Taliminde.....	40
5 Dağda Büyük Bir Kızıl Haç.....	53
6 Felakete Bir Adım Kala.....	59
7 Denizden Gelen Kurtuluş.....	77

II. Direniş öncesi ve sonrasında Musa Dağlıların hayatından kesitler

8 Bir Destanın Gölgesinde.....	95
9 Aşk, Ölüm ve Umut.....	110
10 Küçük Özgür Bir Halkın Hayatı.....	131

Teşekkür.....	155
Dizin.....	171

Giriş

Musa Dağ, Akdeniz'in doğu yakasında, 1939'a kadar Suriye'ye, şu anda ise Türkiye'ye ait olan Antakya yakınlarında bir dağdır. Bir yanı denize bakan bir dağ. I. Dünya Savaşı'nın dehşeti içinde yaşanan 1915 Ermeni Soykırımı faciasının, mutlu bir sonla biten çarpıcı bir anına sahne olmuştur.

Musa Dağ'ı (ya da Ermenice adıyla Musa Ler'i) yakın tarihin bir simgesi haline getiren olayın hiç de karmaşık olmayan bir örgüsü vardır. Ortadoğu'da bulunan birçok "Musa Dağ"dan biri olan Musa Dağ eteklerindeki altı köyde birkaç bin Ermeni yaşıyordu. 1915'te İstanbul hükümetinden, Suriye çöllerinde belirsiz bir akıbete doğru tehcir emri geldiğinde, bu birkaç binin büyük bir kısmı 'tehcir' kelimesinin altında kıyım gerçeğinin gizlendiğinden kaygı duyarak emre uymamaya karar verdi. Dağa çıktılar, düzenli Türk ordusunun ve çetelerin saldırılarına karşı başarıyla direndiler. Kırk gün süren saldırılar ve çarpışmalardan sonra, imdat işaretlerini gören Fransız filosu tarafından kurtarılıp Port Said'e götürüldüler.

Büyük bir roman –otuzlu yıllarda Franz Werfel tarafından yazılan *Musa Dağ'da Kırk Gün*– bu direnişin anısına adanmıştır. Elbette bir sanat eserinin yaratımı sırasında gerekli ve zorunlu olan bir özgürlük ve yaratıcılıkla kaleme alınmıştır. İtalya'da ellili yıllarda yayımlanmış fakat on yıllarca yeni basımları yapılmamıştır; nihayet yakın zamanda bir yayınevi tekrar dolaşıma soktuğu için bugün ancak ikinci el olarak bulup okumak mümkün olabilmektedir. Duygusal olarak Katolik olmuş Praglı bir Yahudi tarafından 1934'te yazılan bu roman – *Encyclopedia Americana*'dan alıntılanarak söylersek– "1933 yılından sonra Avrupalı Yahudileri bekleyen tehlikenin habercisi olarak I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni toplumunun kıyımı"nı tasvir etmek-

tedir. Özellikle soykırımın mimarlarının torunları için rahatsız edici bir romandır.*

Kitabı okuduk ve Akdeniz'in sularıyla yıkanan o kayalıkların eteklerinde *hakikatte* neler olduğunu öğrenmek istedik. En kestirme yol kaynaklara başvurmaktı. Ancak bir güçle karşı karşıydık; çünkü Beyrut'ta, Paris'te ve doğal olarak İtalya'da sürdürdüğümüz araştırmalar Musa Dağ Destanı'nın öncesi ve devamında yaşanan olaylar dizisine dair, Ermeniceden farklı bir dilde organik herhangi bir şey elde etmenin imkânsızlığını gösterdi. Böylece bu dilde yazılmış bazı parçalar ve belgelerin bir kısmını seçerek çevirmek gibi zorlu bir yola başvurduk ve şimdi bu seçkiyi o kahramanlığın hatırasını canlı tutmak için okurlara sunuyoruz.

Bu noktada üsluptan söz etmek zorunlu oluyor. Özgün anlatım tarzına mümkün olduğunca sadık kalmaya çalıştık; bizzat kendimizi, zaman zaman da İtalyancanın gerekliliklerini zorladık. Olayın geçtiği zamanın tazeliğini korumak istedik; “yürekten gelen” o sayfaları hatıralar henüz canlı ve yakıcıyken yazarların duygularını kısmen de olsa günümüz okuruna yansıtmak için bu belgelerin içerdiği tumturaklı ifade tarzını, heyecanı ve retorik de –neden olmasın?– aktarmak istedik. Bu yüzden hikâyenin gidişatı zaman zaman ağır aksak görünse de “kesmek”ten kaçındık; Doğu'nun zamanları o vakitler bizimkilerden farklıydı, halen de farklı. Kelimenin tam anlamıyla.

Bizim ilgilendiğimiz şey, Franz Werfel'inki gibi edebi bir başeserde saklı olan tarihsel gerçekliği anlamak ve aktarmak; romanın dünyasını yakalamak ve orada dehşete maruz kalmış bir halkın direnişi gibi sembollerle dolu bir dönemi, somut gerçekliği içinde kavramak oldu. *Musa Dağ'da Kırk Gün*'ü okuyanlar farklılıkları derhal görecektir. Biz burada tek bir farkın, temel olanın altını çizmek isteriz. Werfel'in, çevresinde kişisel ve tarihi olaylar örgüsünü maharetle kuracağı bir ana karaktere “ihtiyacı” vardı. Bu da, göreceğiniz gibi, gerçekliğe tekabül etmez. Musa Dağ direnişi topluca karar verilmiş bir olaydı; yüzyıllarca karşı gelinmez Osmanlı otoritesine tabi olmuş

* F. Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* adlı romanı Belge Yayınları tarafından 1997'de basıldı. (ed.n.)

kahramanlarının toplumsal ve kültürel düzeyi ve tarihsel mirası göz önünde bulundurulacak olursa, olağandışı bir “özyönetim” kapasitesi ve disipliniyle hayata geçirilmiş kolektif bir direnişti. Gerçek bir halk savaşıydı. Aralarından bazıları, bazı liderler öncü bir rol oynadılar elbette; fakat bunların hiçbiri Werfel’in romanında Gabriel Bagradian/Kapriyel Bagradyan/Pakratyan’a verdiği rolle kıyaslanamaz. Romanda lider imgesini yüceltme eğilimi belki biraz da döneminin ruhunun bir ürünüydü.

Sanatsal kurguyla gerçekliği kıyaslarken dinin rolünü de vurgulamak isteriz. Monsenyör Jean Naslian hatıralarında * Musa Dağ ve direnişçilere ilişkin, “beş papaz ve Protestan bir pastör onlara eşlik ediyordu ve hem askeri hizmet veriyorlar hem de ibadetleri yönetiyorlardı” diye yazar.

Çevirisini yaptığımız sayfalarda dini referanslara sıklıkla rastlanıyor. Kurban-kahraman Tahsildar Zakaryan için “her sofu Hıristiyan gibi Kudüs’e hacca gitmişti” denen birinci kısımdan itibaren... Yine, İncil yazarı Luka’nın doğduğu şehir olan Antakya’daki katliamlara ilişkin o tüyler ürpertici bölümde, katiller vahşi cinayetin şahidi Kel Kevo’ya hakaret ettiklerinde ona “pis gâvur” derler.

Ayrıca, köylerin önemli şahsiyetlerinin 29 Temmuz 1915’te gerçekleştirildikleri “danışma” toplantısı bir din adamının, Der Apraham Der Kalusdyan’ın evinde yapılır. Nahiye Müdürü’nün mektuplarından biri, Türklerin askeri müdahalesinden önceki son mektup da bizzat ona gönderilmiştir. Tehcir emrine karşı alınacak tavır konusunda nihai kararın verildiği 1 Ağustos Yoğunluk toplantısında siyasilerin yanında dini liderler de vardır. Kıyılarından geçme ihtimali bulunan gemilerin kaptanlarına yazılmış dilekçe de “Tanrı adına, insanlığın kardeşliği adına, İsa Mesih ve Hıristiyanlık adına dileğimizdir...” diye başlar.

Tesadüfen, fakat sembolik bir anlam da taşıyarak, en kararlı ve tehlikeli Türk saldırısı tam da ayın sırasında gerçekleşir: “Diyakoz

* *Les mémoires de Mgr. Jean Naslian, évêque de Trébizonde, sur les événements politico-religieux en Proche-Orient de 1914 à 1928* (Trabzon Piskoposu Monsenyör Jean Naslian’ın 1914’ten 1928’e Yakındoğu’daki Siyasi-Dini Olaylara Dair Hatıraları), iki cilt, Beyrut, 1955. (ed.n.)

yüreğinin derinliklerinden gelen bir sesle ‘Ermeni halkına özgürlük’ diye haykırdığı anda bir başka haykırış havayı titretti. ‘Düşman saldırdı, silah başına...’ Ve halk sarsıldı, galeyana geldi.” Ertesi gün, durum giderek umutsuz bir hal aldığında, Damlacık ateş altındayken, Yesayi Yağubyan gibi kışlaya gidecek vakti bulabilen biri vardır: “Ayine katıldı, papazdan şaraplı ekmeğini aldı ve yeniden koşturarak cepheye döndü.”

Bunlar sadece birkaç örnek, fakat Avrupa’da gittikçe artan Müslüman varlığı sayesinde son yıllarda ortaya çıkan yeni bir kavrayışın ışığında İslam ile Batı arasındaki ilişkilere dair farklı bir bakış açısı da öneriyorlar. Bizim kültürümüzde, açıkça Hıristiyan karşıtı bir kültürel iklimin eşlik ettiği “laikleşme” hareketi, çok yakınımızdaki Doğu’da olgunlaşan önemli bir olguyu ikinci plana itti. Hıristiyanlığın Atina’nın doğusunda giderek daha çok kuşatılması ve erozyona uğraması. Aslında epey zaman önce başlayan ama 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha hızlı bir ritim kazanan uzun bir dalgaydı bu. 1915 Ermeni Soykırımı, bugün bile son bulmamış olan bir “domino” etkisiyle bu erozyona belirleyici bir ivme kazandırdı.

1915 Soykırımı’nı on yıllar boyunca kuşatan o uzun ve suç ortağı sessizlik, Musa Dağ ve kahramanlarını, topraklarının akıbetini tayin etmek için örnek bir mücadele veren o kahramanları da gözetmedi. Şiddetini gittikçe arttıran zulüm, birbiri ardı sıra gelen kâh bunalımlı, kâh görünürde sakin dönemler ve bunları takiben yaşanan dramatik bir “zirve”: Toplu göç, daimi bir sürgün olduğu kesinleşene kadar sürdürülen dönüş denemeleri ve sonunda o toprakların çoketnili, çokdinli kültürel mozaığının bir parçası –Hıristiyan olan bir parçası– başka parçalarının yok edilmesinin de önünü açarak yok oldu.

Bize göre, 1915 Soykırımı üzerine farklı bir ışık da tutan düşünceler bunlar. Soykırım elbette sapkın bir politik kararın ürünüydü, fakat en derinlerinde dini bir altyapıdan ve gerekçeden de yoksun değildi. *La civiltà Cattolica*’da (15 Aralık 2001 ve 19 Ocak 2002 tarihlerinde) yayımlanan ve Vatikan’ın epey uzun süren sessizliğini bozdukları için de son derece kıymetli olan iki makale olayın bu veçhesine gereken önemi vermemiştir. Muhtemelen, yükselen İslam karşıtlığı tartışmalarının tonunu daha da keskinleştirmemek için.

Yine de tarihçi Marco Impagliazzo'nun *Finestra sul Massacro* [Katliama Açılan Pencere] adlı kitabında layıkıyla hatırlattığı gibi, Adolf Hitler'e Yahudilerin kıyımı için esin kaynağı olan yüzyılın bu ilk soykırımının dini ve Hıristiyanlık karşıtı yanlarının olduğu da inkâr edilemez; hayatta kalma karşılığında Müslümanlığa dönme belli bir noktaya kadar bu sayede mümkün olabilmektedir. Monsenyör Jean Naslian hatıralarında (s. 453) şöyle yazıyor:

1917'de bizzat Cemal Paşa'nın, katliam tehlikesinden kurtulmaları için bulunduğu öneri üzerine bazı Ermeni grupların din değiştirmesinden, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ne pahasına olursa olsun hayatını kurtarmak isteyen her kişiden talep ettiği dinden dönme olgusundan söz etmek üzücü. Bununla birlikte, çölde Müslümanların ellerine düşmüş olanlar dışında, bütün hayatta kalanlar atalarının inancına geri döndüler ve Katolik kardeşlerimizin tanıklığına göre din değiştirme görünüşte kaldı, çünkü hepsi cemaat halinde dua etmek için geceleri bir araya geliyor ve gözlerinde yaşlarla Merhametli Tanrı'dan bu âcizlikleri için kendilerini affetmesini ve onları yeniden bu tür bir acze düşmekten korumasını istiyorlardı.

Aynı kaynak hatırlatıyor (s. 454):

Başrahip Pierre Atamian'ın bize bildirdiğine göre, Kesab'ın sakinleri de eğer toplu göçten önce Hıristiyan inancını reddetmeyi kabul etmiş olsalardı tehciri ve acı sonuçlarını bertaraf edebileceklerdi.

Fakat soykırımı dair yeni –yaşananlara dini açıdan da bakan– bir okuma ihtiyacının resmi ve çok önemli bir teyidini, Mardin Piskoposu Monsenyör Ignace Maloyan'ın Ekim 2001'de Papa II. Jean Paul tarafından San Pietro Bazilikası'nda kutsal kişi ilan edildiği ayinde buluyoruz. *In odium fidei* [inancı uğruna] şahadetinin kabulünü müteakip, yani Maloyan'ın ve onunla birlikte olanların Hıristiyan inancının onaylanması anlamına gelen bir kutsal kişi ilan etme ayini yapılmıştı. Memduh adlı katilinin Piskoposa yönelttiği soruyu okuyalım: “Müslüman olacağını beyan etmeyecek misin?” Maloyan cevap verir: “Soruyu tekrarlayan çok garip. Sana defalarca, hakiki olan, sevgili Kurtarıcımın Çarmıhta yücelttiği dinim için yaşadığımı ve yine onun

için öleceğimi söyledim.” Bir şahit tarafından aktarılan sonuç tahmin edilebilir: “Memduh tabancasını çıkardı ateş etti ve şehit, “Tanrım bana merhamet et, ruhumu senin ellerine teslim ediyorum’ diyerek son nefesini verdi.” Aynı kaynak Ermeni olmayan Hıristiyanların da aynı akıbeti paylaştığını hatırlatıyor: “Perşembe günü şafak vakti, 416 tutsak ana yolda ilerliyorlardı: Din adamları, yaşlılar, gençler, Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler ve Protestanlardı.”

Son bir görüş belirterek, yine Musa Dağ’a dönelim. Bir baskı ve ölüm tablosunda direnişçi dağlıların hikâyesi hayat dolu, arıtıcı bir esinti getiriyor: Tıpkı kıyıda yaktıkları ve peşlerindeki zalimlerin eline geçmesin diye yanlarında götüremeyecekleri her şeyi içine attıkları o muazzam ateş imgesi gibi. Cesaret ve hayatta kalma arzusuna dair kayıtsız kalınamayacak bir hikâye bu, her şeye rağmen ümitli olma hikâyesi.

I

Musa Dağ'ın eteklerinden
Musa Dağ'ın yamaçlarına
kırk günlük bir ölüm-kalım
savaşının hikâyesi

BİRİNCİ BÖLÜM

Nefretin Kökenleri

1915 Soykırımını hiç yoktan doğmadı; “gâvur” olarak anılan Hıristiyan azınlıkların, özellikle de Ermenilerin “Kızıl Sultan” döneminden başlayarak Birinci Dünya Savaşı’nın tamamlanmasına kadar maruz kaldığı kanlı bir sürecin en uç sonucudur. Dünyada İsa Mesih’in müritlerinin Hıristiyan olarak adlandırıldıkları ilk şehir olan Antakya da bu sürecin dışında kalmamıştır. Aşağıda, 1909 Antakya katliamına tanık olan Hacıhabibli köyünden bir Ermeni’nin sözlerine yer veriyoruz.

ANTAKYA’DA KAN

Antakya antik bir şehirdir. Söz konusu dönemde evleri tek katlı ve küçüktü, yolları dardı ve kaba taşla döşenmişti. Taşların aşınmış yüzlerinde hafızasız bir zamanın ağırlığı seziliyordu. Antik yol Yaramaz’ın bir ucu Zakaryan ailesinin eski şehrin dışındaki evine gidiyordu. Evden bakılınca, uzaklarda Halep’e doğru yol alan yük ve yolcu arabaları görülürdü. Şehrin batı yakasında Orontes/Asi Nehri güneye doğru bir yılan gibi kıvrılarak akardı.

Zakaryan o eve yerleşeli neredeyse on beş yıl olmuştu. Civarda pek az, kırk kadar Ermeni aile yaşıyordu. Sayıca kalabalık olanlar Yahudiler, Rum Ortodoks Araplar ve Rumlardı. Geceleri herkeste belli bir korku uyanırdı. Sokaklar karanlıktı, köşe başlarındaki gaz lambalarından cılız bir ışık yayılırdı. Şehir sakinlerinin çoğunluğu, başları sarıklı Türklerdi, en yobazı onlardı.

Kadınlar, hangi milletten ve dinden olurlarsa olsunlar, hakarete uğramamak ya da taşlanmamak için dışarıda yüzleri kapalı dolaşırdı.

Pazar yeri her zaman kalabalık olurdu fakat sefil bir görünümdeydi. Dükkânlar ancak bir insanın girişine izin verecek yükseklikte ve daracıktı.

Esnaf malını dışarıda duvara dayar ya da yere sererdi, ancak dükkânın kapanma vaktinde toplayıp içeri koyarlardı. Tahıl pazarında yüzlerce kumru buğday ve darı yığınlarına üşüşür, çatlayıncaya kadar yerd, üstelik kovalamak yasak, ölümcül bir günahtı; ama bir gâvurun öldürülmesi mubahtı...

Hikâyemiz tüyler ürpertici ve burada başlıyor. Zakaryan da her sofu Hıristiyan gibi Kudüs'e hacca gitmişti. Bileklerine haç dövmeleleri yaptırmış ve bir *hacı* olmuştu. Artık dışarıda ona Hacı Zakar ya da Zekkur diyorlardı; sonra, vergi toplayıcısı olduğu andan itibaren de Tahsildar dediler.

Zakar okuma yazma bilir, Türkçeyi çok iyi konuşurdu. At sırtında Antakya civarındaki köylere vergi toplamaya giderdi. İyi huylu bir insandı, sevilirdi.

1909 yılıydı. Dehşet yılı, katliamın kara günleri.

Cuma günü, öğle vakti müezzin minareden müminleri ibadete çağırdı. Halk aceleyle camiye koşturdu. İbadet bittiğinde iki adam, Salih ve Ahmet, Ermeni mahallelerine yöneldiler.

Hacı Zakar evinin bir köşesinde bir sedire oturmuş, Süveydiye'nin [Samandag] Kebusiye [Kapısu] köyünden Kel Kevo ile gevezelik ediyordu; Kevo o sıralar alın kısmındaki açıklık nedeniyle kel lakabıyla anılıyordu. İki de Ermeni olan bu adamlar, ailece birbirlerine sıkça gidip gelmeyi âdet edinmişlerdi.

O cuma günü, bazı tanıdıkları Hacı Zakar'ın kulağına dışarı çıkmamasını fısıldamış, fakat nedenini açıklamamışlardı.

Bir süredir Türklerle Ermeniler arasında belli bir soğukluk, bir gerilim fark ediliyordu, özellikle de çarşıda.

Bir süre sonra Ahmet ve Salih, Hacı Zakar'ın evine varıp içeri girdiler. Ev iki küçük oda ve tek bir palmiyenin bulunduğu avludan ibaretti. Kahve ikram edildi.

"Sizin şu her zamanki sürpriz 'mübarek Cuma' ziyaretlerinizden biri daha..." dedi Tahsildar.

“Hayır,” diye cevap verdi iki Türk. “Geçiyorduk, dostlarımızı bir görelim dedik...”

Aniden dışarıdan silah sesleri işitildi. Katliamın işareti verilmişti. Zakar endişelenmiş gibiydi.

“Korkma Tahsildar!” diye bağırıldılar. “Sen bizim dostumuzsun, seni her türlü tehlikeden korumaya hazırız.”

Ayağa kalktılar ve gitmeye davrandılar. Tahsildar saygı ifadesi olarak, uğurlamak için onlarla birlikte kalktı. Salih aniden elindeki satırı ensesine indirdi ve onu yere serdi. Tahsildarın çığlığını duyan karısı ve iki küçük kızı koşarak dışarı çıktılar. Kızlar annelerinin eteklerine yapışmış bağırıyorlardı. Mübarek cuma günü bir cinayet işlenmişti...

“Hadi bakalım şimdi de tahsildarlık yap, topla vergileri,” diye bağırıyor gözleri yuvalarından uğramış olan Salih ve yarı boğazlanmış bir koyuna vurur gibi tekmeledi Zakar’ı. Küçük avlunun her yeri kana bulandı. Ruhunu teslim edinceye kadar kim bilir ne kadar sürdü bu işkence.

Sözü Kel Kevo’ya bırakıyoruz.

“Üçümüz kapının dışına birlikte çıktık. Hacı Zakar’ın başı bedeninden tam olarak ayrılmamıştı, korkunç bir haykırıyla yerde bir o yana bir bu yana dönüyor ve yarı boğazlanmış bir koyun gibi yarı kesik boynuyla çırpınıyordu... Kendinden geçen karısı kapının önünde yere serilmişti. Küçük kızlar haykırıyorlardı. Kalbim güm güm atıyordu. Dizlerim titriyordu, yürüyecek halim kalmamıştı. Dikkat kesilmiştim, sıranın bana geleceğini biliyordum ama alnıma yazılan kaderin ne olduğunu bilmiyordum. Ruh halimi anladılar. ‘Pis gâvur, sana bir şey yapmayacağız, sen bizim arkadaşımızsın, hem sana ihtiyacımız var...’ dediler. Evimin bulunduğu sokağa kadar benimle geldiler. Kurtuluşumu hangi mucizeye borçlu olduğumu bilmiyorum, nasıl yürüyüp eve vardığımı da...”

Arkasından boynu vurulan o Ermeni, benim teyzemin kocasından başkası değildi.

Katliamdan birkaç gün sonra Kel Kevo teyzemi ve küçük kızları-